

Meerstemmigheid op de lagere scholen in Nederland

Meerstemmig zingen, een eeuwenoude traditie in het Nederlandse basisonderwijs, kende zijn hoogtepunt in de tweede helft van de negentiende eeuw. Onder invloed van vernieuwende pedagogische methoden en de publicatie van gespecialiseerde liedbundels werd deze kunstvorm breed omarmd. Dit artikel verkent de opkomst, ontwikkeling en de afnemende populariteit van meerstemmig zingen in Nederland. Daarnaast wordt ingegaan op de kritiek en de blijvende impact op hedendaags muziekonderwijs.

Context

Al voor de negentiende eeuw waren er liederen voor in de school: meestal werden er op bekende melodieën van psalmen of de Evangelische Gezangen andere teksten gezongen, deze zgn. contrafact-techniek is toegepast door de eeuwen heen en was al in de zestiende eeuw zeer populair bij het leren van de nieuwe psalm-melodieën tijdens de Reformatie. In huiselijke kring was het ook niet ongewoon om meerstemmig te zingen, daarvan zijn genoeg voorbeelden van bekend, zoals bijvoorbeeld dit vroege voorbeeld uit 1540, waarin een Brusselse regentenfamilie bij meester JACOB BIJ DEN DALE bij een middagmaal komt: *“Hout Dierick daer is den boven-sanck, ist u te hooghe, de kinderen sullen u helpen. / Geeft my den bascontre. / Hout daer den bascontre, ick sal den teneur singhen”* (Elders, 1985, p. 82). Helaas is er weinig bekend over het (muziek)onderwijs op de lagere scholen tot de onderwijshervorming in de 19^e eeuw omdat bijbehorende methodes en dergelijke beschrijvingen ontbreken, maar vast staat dat de psalmen regelmatig werden gezongen, meestal eenstemmig en zonder begeleiding van een instrument.

Oorzaak en oorspronkelijk doel

Een groot verschil tussen de periode na de onderwijshervorming rond 1800 met de periode daarvoor is echter, dat niet alleen maar de methodiek, maar ook de melodieën duidelijk aanwijsbaar zijn, omdat ze in liedbundels werden gedrukt. Daarom kan er vanaf die periode een duidelijk beeld gegeven worden over wat er gezongen werd op de Nederlandse lagere scholen. Wat direct opvalt is de mate van meerstemmigheid. De invloed van de Maatschappij van het Nut voor het Algemeen is hierin van groot belang geweest. Zij wilden graag het schoolgezag verbeteren. Er waren hiervoor meerdere redenen aan te wijzen: met de vernieuwde psalmberijmingen van 1773 wilde men af van het trage en zeer luide gezang in de kerk en deed men pogingen om dit gezang te verbeteren (Rabé). Ook wilde men het algehele onderwijs een nieuwe impuls geven. Het muziekonderwijs, of zoals 't Nut vermeldde, *het Nationaal Nederlands Gezag*, werd hierbij ook besproken. Men wilde oplossingen van experts en die werden gestimuleerd door een prijsvraag uit te schrijven.

Deze prijs werd gewonnen in 1802 door de Rotterdammer DIRK VAN DER REIJDEN. De oplossingen van VAN DER REIJDEN lijken open deuren, maar waren toentertijd revolutionair:

I Deskundige onderwijzers of zangmeesters

II De manier van onderwijs

III De leeftijd wanneer het onderwijs met de kinderen te beginnen

IV Goede handleidingen voor onderwijzers en leerlingen

V Het algemeen in werking brengen van een verbeterd onderwijs.

Figuur 1 Loflied aan den Schepper voor drie gelijke stemmen
(Gezangen ten dienste der scholen, 1818)

Onder het vierde punt beschrijft hij ook de suggestie voor een verzameling met zangstukken met *primo, secondo en basso*, ofwel: tweestemmig plus een derde stem, die door de leraar wordt gezongen. Het is dan ook de Maatschappij van het Nut zelf, die in 1817 een van de eerste bundels met meerstemmige muziek voor de scholen uitgeeft. De veertien gezangen zijn allemaal meerstemmig, waarvan er vier driestemmig zijn – maar niet zoals in VAN DER REIJDEN'S suggestie, voor twee gelijke stemmen en een basstem, maar voor drie gelijke stemmen.

Er was echter nog een reden die 't Nut bevorderde, namelijk haar afdeling van de muziek: De Maatschappij tot bevordering van de Toonkunst. Dankzij deze afdeling zijn er talrijke zanggezelschappen

opgericht die het voor amateurs mogelijk maakte om op een koor te zingen.

Methodiek

In 1818 gaf DIRK VAN DAPPEREN verschillende boeken voor het muziekonderwijs uit, omdat men wat wilde veranderen aan het "*woeste geschreeuw, van een groot deel der Zingenden, in onze heiligdommen*" (van Dapperen, 1818, p. 5). Geïnspireerd op de beginselen van de Zwitserse pedagogen JOHANN HEINRICH PESTALOZZI en HANS GEORG NÄGELI, waarbij het muziekonderwijs in drie verschillende categorieën werd verdeeld: 1. Ritme, alles over toonduur; 2. Melodie, alles over toonhoogte en 3. Dynamica, alles over voordracht (dynamiek, tempo, etc.). Van Dapperen voegde daar nog een vierde categorie met harmonische oefeningen aan toe: alles wat meerstemmigheid betreft. In zijn *Aanvankelijk Onderwijs* geeft hij een volledige leergang hoe vanuit één toon een tweede en een derde toon toegevoegd kan worden. Zo laat men de kinderen het majeur-akkoord ontdekken, die zowel in grond-, sext-, als kwartsextligging worden gezongen. Hier is de verdeling is als in VAN DER REIJDEN'S suggestie: een eerste en tweede stem door de leerlingen terwijl de onderwijzer een derde stem daaraan toevoegt. VAN DAPPEREN moedigt aan om de harmonische oefeningen met ritmes te combineren.

Bij het *Aanvankelijk Onderwijs* horen ook zangoefeningen, die allen drie- of vierstemmig zijn. Voor de uitvoeringspraktijk geeft VAN DAPPEREN aan: “beide partijen kunnen door kinderen van 8 tot 12 jaren, en de bas door jongelieden gezongen worden”. Als inleidingen op de meerstemmigheid wordt de octaafregel tweemaal gezongen: een keer in de sopraan, en een keer in de bas. Voor de enkele vierstemmige oefeningen zijn er meer voorbereidingen. De methode die door VAN DAPPEREN in het leven werd geroepen, kreeg veel navolging in Nederland, werd daarom ook in een sterk gewijzigde, maar op dezelfde beginselen gebaseerde versie uitgegeven door BEREND BRUGSMA, hoofdonderwijzer van de Rijksskweekschool te Groningen in 1837. Ook BRUGSMA beperkt zich niet in oefeningen tot het twee- en driestemmig zingen. Hij wijkt hierin af van VAN DAPPEREN, aangezien hij juist met gelijke stemmen meerstemmigheid wil beoefenen. De meeste tweestemmige oefeningen zijn parallelle tertsen en sexten, zoals ze ook vaak in de liedboeken voorkomen. De aanpak die in een zeer gedetailleerd verslag uit 1835 geschreven wordt, wijkt af van de harmonische oefeningen. De leraar schrijft een driestemmige canon op het bord die werd aangeleerd vanuit het zingen van het bord. Met de introductie van de canon, die ze na twee pogingen correct zongen, zongen ze al meerstemmig. Dit werd nog inzichtelijk gemaakt door de drie regels onder elkaar te schrijven. Twee opvallende zaken vallen in dit verslag op: er wordt duidelijk melding gemaakt van het plezier van de kinderen in het meerstemmig zingen; en er is slechts één canon nodig om tot andere meerstemmige liederen over te gaan, zonder veel moeilijkheden (Nieuwe bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding, 1835). De canon als middel om meerstemmigheid te introduceren lijkt overigens bijna niet voor te komen. Een van de eerste onderwijzers die meerdere canons naast twee- en driestemmige liederen uitgeeft, is FOKKE YNTES KINGMA (1813-1883) in 1843. Hij is overigens ook de eerste Nederlander die Vader Jacob van een Nederlandse uitgave voorziet (Kingma, 1843), en de nog steeds zeer populaire inzinger “B met een A, Ba” (zij het op een andere melodie).

Nº. 68 en 69.

HET LUIDEN.

4) 1 2 3 1 | 3 4 5 0 |
 Broe-der Ja-kob! slaapt gij nog?
 3 4 5 0 |
 Slaapt gij nog?
 5 (· 6) 5 4 | 3· 1 0 |
 Hoor de klok-ken lui-den!
 5 (· 6) 5 4 | 3· 1 0 |
 Hoor de klok-ken lui-den: [1]
 1 — 5 1 0 | 1 — 5 1 0 |
 Bom, ham, bom! Bom, ham, bom!

Figuur 2 Vader Jacob uit de bundel Orpheus voor de Jeugd van Kingma (1843).

Verdere ontwikkeling en groeiende populariteit van meerstemmige liedbundels

De meerstemmigheid onder scholen lijkt in de periode na VAN DAPPEREN populair te zijn geworden. In een verslag uit 1827 leest men *“Op de school te Oostburg wordt het schoolgezag vrij goed onderwezen en uitgevoerd. Ik had mijn verlangen te kennen gegeven dat onze Volksliederen op de scholen mogten gezongen worden ten einde dezelve daardoor tot waarlijk nationale gezangen te maken. Ik vond mij dan niet weinig verrast door bij mijn schoolbezoek te Sluis tot slotzang het Volkslied van Tollens¹ uitnemend schoon door de leerlingen driestemmig te hooren zingen terwijl de Klarinet hunne stemmen leidde.”*

(Callenfels, 1827) En ook in 1830 spreekt men over tweestemmig gezang met begeleiding van een derde stem door de onderwijzer bij de openingsceremonie van de lagere school in Sint-Philipsland, en over driestemmig gezang in Oud-Vossemeer (Schoolnieuws, 1830). Dat meerstemmig

Figuur 3 Schoolfeest in Raschau (Duitsland), 1900.

gezag ook buiten schoolfeesten geen uitzondering was, blijkt uit de vele herdrukken van een bundel,

samengesteld door de Rotterdamse schoolmeester WOUTER OUDSHOFF in 1824. Ook hier voeren twee- en driestemmige liederen de boventoon, ja zelfs vierstemmige liederen. Opmerkelijk is dat OUDSHOFF stevast de componisten vermeldt als ze niet van hemzelf zijn. Componisten als de eerdergenoemde HANS GEORG NÄGELI, CARL GOTTLIEB HERING, CARL FRIEDRICH ZELTER komen regelmatig aan bod. Zij hebben in Duitsland veel betekend voor de muziekdidactiek aan het begin van de negentiende eeuw – laatstgenoemde overigens ook in het muziekleven rondom FELIX MENDELSSOHN-BARTHOLDY.

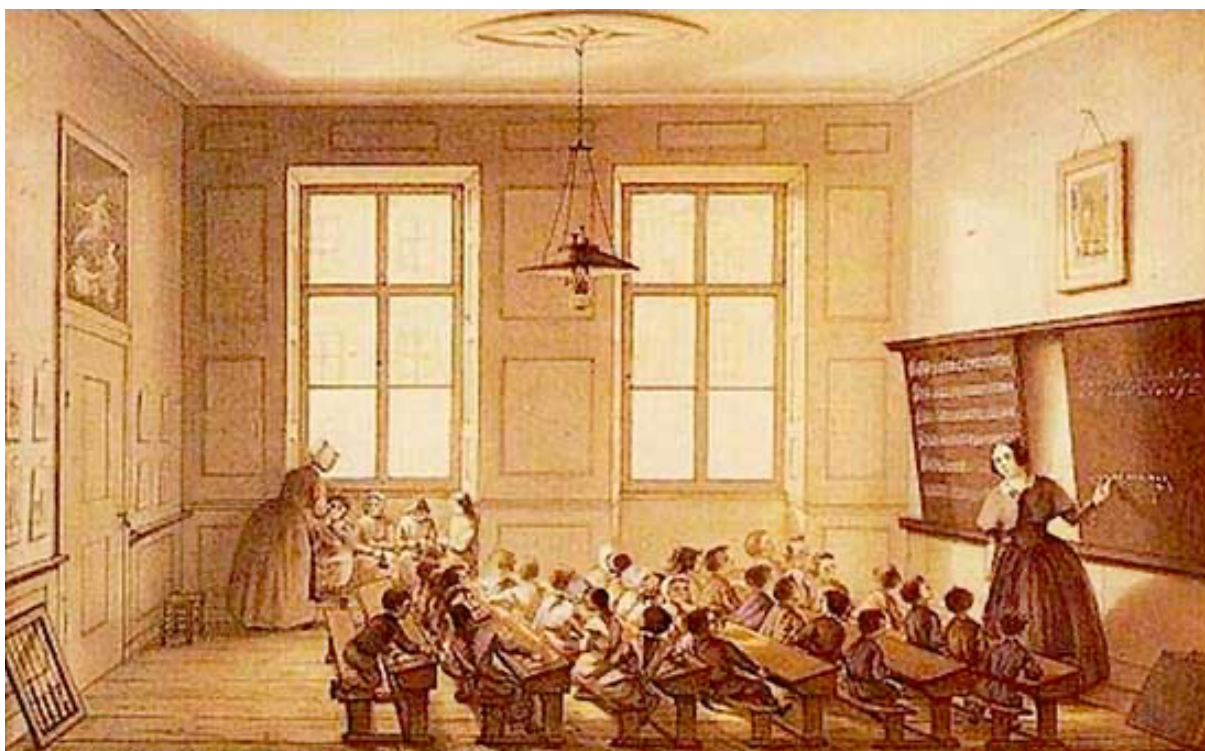
Verder vinden we in deze periode een reeks met driestemmige kinderliederen waarbij er steeds wordt verwezen naar C. F. BECK (Beck C. , 1846; van der Aa, 1829). Hier bevindt zich wederom eenzelfde soort verdeling: twee stemmen voor de kinderen, die “op de scholen gewoonlijk zeer goed uit de meisjes en jongens gevonden worden” (Beck C. , 1846). Het lijkt te gaan om CHRISTOPH FRIEDRICH BECK (1758-1832), met wie NÄGELI ook contact heeft gehad. Hij gaf twaalf driestemmige gezangen, die in het bijzonder voor de scholen bedoeld waren, uit. Originele exemplaren bevinden zich nog steeds in de Bayerische Staatsbibliothek München (Beck C. F., 1826).

Over de grootte van deze koren bij dat soort plechtige gelegenheden wordt in 1843 gesproken wanneer twee koren uitvoeren: het ene bestond uit 140 kinderen, het andere uit 300 (Van Swinderen, 1843).

¹ Wien Neêrlands bloed

Omdat vanaf 1857 het vak zingen in de lagere scholen eindelijk (na 70 jaar lang lobbyen!) verplicht werd gesteld, was er ruim baan voor het publiceren van methodes die vanaf het derde leerjaar het notenlezen aanleerden. Enkele zeer populaire methodes introduceren ook meerstemmigheid in een vrij vroeg stadium. JOHANNES WORP (1821-1891), hoofdleraar aan de Rijksskweekschool te Groningen was met de methode *Ut-re-mi*, later *Do-re-mi* een van de vroege methodes die meerstemmig zingen vanaf een vroeg stadium introduceerde. Rond het eind van het derde leerjaar begint Worp met oefeningen voor twee stemmen: eerst canons, later stukjes voor twee partijen, als zang- en leesoefeningen. Er zit dus geen tekst bij. Pas veel later komen er zangstukjes met twee partijen. RICHARD HOL (1825-1904), een Utrechts musicus, publiceerde ook een zeer populaire methode, opgedeeld in vier delen. In het tweede deel leidt hij de meerstemmigheid in door middel van korte oefeningen met in de ene partij een aangehouden toon, en in de andere partij een bewegende toon. Daarna gaat hij snel over in verschillende tweestemmige canons. Dat de twee stemgroepen uit elkaar staan, acht hij als noodzakelijk (Hol, 1875). In het derde deel besteedt Hol eigenlijk bijna alleen maar nog aandacht aan tweestemmige liederen. Voor de uitvoering ervan geeft hij het volgende advies: *“Door de oefeningen en Canons van het 2de deeltje zullen de scholieren wel zoo zelfstandig ontwikkeld zijn dat ze thans twee verschillende partijen kunnen zingen. De hoge stemmen (Sopranen) worden aan de eene de lagere (Alten) aan de andere zijde van den leeraar geplaatst dit geschiedt na zorgvuldig onderzoek”* (Hol, 1876). Kortom: ook hier worden stemmen van elkaar gescheiden, maar nu in sopraan en alt. Hij geeft aan dat de meeste altstemmen voor de jongens zijn, hoewel er ook meisjes met ‘ontwikkelde altstemmen’ zijn.

Een verdere ontwikkeling in de methodiek vinden we vanaf 1880, waarin DANIEL DE LANGE de *Zangschool* uitgeeft. Deze methode, genaamd naar de pedagogen GALIN, PARIS EN CHEVÉ, komt uit Parijs en leert niet in beginsel het zingen vanuit noten, maar vanuit cijfers, die de relatieve toonhoogtes weergeven (1=do, 2=re, 3=mi, etc.). Ook wordt er met een relatief ritmesysteem gewerkt waar je niet het aantal pulsen in de maat telt, maar de plek van de noot binnen de puls duidelijk wordt gemaakt (een toon op de puls is *ta*, twee tonen op de puls is *ta te*). De Lange gaat in het eerste deel al over naar tweestemmigheid door gelijke stemmen en canons, maar geeft daaraan verder geen introductie. Door de ongelofelijke populariteit van het zingen naar cijfers (hoewel dat al in de tijd van Van Dapperen is gedaan) is men deze methode verder gaan uitbreiden. WILLEM VAN THIENEN geeft zowel in noten- als cijferschrift daarom zangoefeningen voor tweestemmigheid uit. Deze zangoefeningen zijn heel systematisch geordend: eerst binnen de majeur-drieklank (1 3 5) daarna de diatonische ladder. In deze oefeningen wordt ook afgewisseld tussen twee bewegende partijen, de combinatie van een aangehouden en een bewegende partij en beurtzang. Later komen er ook canons aan bod. VAN THIENEN is ook een van de eersten die opmerkt dat het ook de intonatie en toonvastheid kan bevorderen (van Thienen, 1896). Anderzijds is onderwijzer HARM DE RAAF die zegt dat tweestemmig gezongen kan worden pas wanneer de kinderen toonvast kunnen zingen, omdat *“de gelijktijdige toonvoorstellingen elkaar verdonkeren”* (de Raaf, 1896, p. 112) .

Figuur 4 Schoolklas in de 19e eeuw.

In de tussentijd zijn het ook BEREND BRUGSMA, RICHARD HOL en JOHANNES WORP, die met hun succesvolle methodes ook nog eigen liedbundels uitbrachten. JOHANNES WORP schrijft een bundel met canons voor twee en drie stemmen in 1877 ter voorbereiding en bevordering voor het zingen van meerstemmige liederen. Daarnaast schrijft hij een bundel *De zingende kinderwereld*, die hij zowel een- als meerstemmig uitgaf. De melodiën van WORP lijken enorm populair te zijn, zoals uit een recensie uit *De schoolbode* van 1876 blijkt: “een menigte keurige liedjes, die tot in de huis en kinderkamer zelf langs de straat met graagte gezongen worden” (Lz., 1876) En dat blijkt nog steeds uit het feit dat mensen de melodieën zoals *In een groen, groen knollenland*, *Roodborstje tikt tegen het raam* nog steeds in het repertoire hebben. WORP gaf, zo productief als hij was, ook driestemmige liederen uit, die hij zelf verzamelde uit Duitse liedbundels, zoals de *Gesangunterricht* von PHILIPP TIETZ uit 1865. Van BRUGSMA is ook een hele collectie twee- en driestemmige liederen bekend, die hij ook simpelweg onder die titel uitgaf. In het voorwoord schrijft BRUGSMA een bundel samen te stellen die niet van Duitse afkomst is, maar originele Nederlandse liederen betreft. HOL componeerde verschillende liedbundels voor kinderkoren, meestal met pianobegeleiding, maar ook cantates voor kinderkoor. Ook HOL schreef dus liederen die dus origineel van Nederlandse afkomst waren.

Een componist die aan het einde van de negentiende eeuw zeer veel twee- en driestemmige schoolliederen componeerde, was FRANZ ABT (1819-1885). Deze in Duitsland werkzame componist genoot zeer veel faam, mede door zijn hoge productiviteit met meer dan 3.000 werken. Een groot aandeel daarvan is vocale muziek, voor mannen- en kinderkoor. Onder de naam *Zangvogeltjes* kwamen meerdere bundels uit met uitsluitend zijn muziek die in het Nederlands vertaald werden. Iemand die ook veel faam in Nederland genoot was EPP0 JAN BONESCHANSCHER (1852-1912) die twee- en driestemmige liederen componeerde en uitgaf. Deze onderwijzer te Zuurdijk gaf zelf ook driestemmige liederen op melodiën van FRANZ ABT uit. Ook bij *Filomeele*, een bundel uit 1883, wordt gebruik gemaakt van Duitse componisten.

Componisten zoals HANS GEORG NÄGELI, FRIEDRICH AUGUST SCHULZ (1810-1880) en FRIEDRICH SILCHER (1789-1860), die sterk onder de invloed van NÄGELI stonden, komen veelal voor, maar ook meer vooraanstaande musici als FELIX MENDELSSOHN-BARTHOLDY en CHRISTIAN HEINRICH RINCK. Een andere populaire bundel uit Duitsland die voor Nederland voorbeeld diende, was tevens de *Liederwald* van CHRISTIAN LÜDICKE, met onder meer composities van voorgenoemde componisten, aan wie we bijvoorbeeld ook het met de Kerstavond het Ere zij God van FRIEDRICH AUGUST SCHULZ hebben te danken.

Meerstemmigheid: een utopie?

Hoewel het meerstemmig zingen in de vorderende negentiende eeuw welhaast een standaard blijkt te zijn, is men wel wat nauwkeuriger en wat voorzichtiger met het te vroeg beginnen, zoals in de methodes van BRUGSMA en VAN DAPPEREN. Het advies van 1848 van de onderwijzer ISAAK VAN REEDE is ook dat het meerstemmig zingen pas in de hoogste klas begonnen kan worden (van Reede, 1848). HEMKE HEMKES schrijft bijvoorbeeld in 1862 dat er veel tijd en zorg aan besteed moet worden, en wanneer nodig, buiten de schooluren om (!) nog partijrepetities gehouden moeten worden voordat de partijen samen correct gezongen kunnen worden (Hemkes, 1862, p. 205). In 1866 schrijft onderwijzer DE VLETTER dat ondanks een grote voorraad aan meerstemmige liederen, deze toch vaak als te moeilijk geacht wordt. Het lijkt ook zeker niet zo te zijn dat op alle scholen meerstemmig is gezongen. In 1877 schrijft de onderwijsinspectie dat er zelden “twee- of meerstemmig” gezongen wordt (Bijlagen van het verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal). De reden zal wel ermee te maken hebben, dat men het als te moeilijk heeft ervaren. In 1926 schrijft men in het Verslag van den staat van het onderwijs in het Koninkrijk der Nederlanden dat in Utrecht de kwaliteit van de muzieklessen op de scholen slecht is, maar dat desondanks er in de hogere klassen een *voorliefde te constateeren voor meerstemmige muziek* is (Verslag van den staat van het onderwijs in het Koninkrijk der Nederlanden , 1926). Vanaf het vijfde leerjaar wordt door VAN DER SLUIJS ET. AL (1881, p. 12) duidelijk aangegeven, dat na in de voorgaande leerjaren steeds een uur zangles te hebben gehad, te beginnen met ‘eenvoudige meerstemmige zangstukjes’, waarin verwezen wordt naar JOHANNES WORP en RICHARD HOL. In 1895 is men bij de bundel *Zingende Jeugd* van G. C. WEEREN al wat terughoudender met meerstemmigheid. In de inleiding schrijft men dat vanaf de vierde klas één- en meerstemmige liederen vanuit notenschrift geleerd moeten worden, met de opmerking dat het éénstemmige lied en de canon de hoofdzaak moet blijven vormen. Dat het meerstemmig zingen ook niet altijd in gelijke groepen werd verdeeld. Zo spreekt WILLEM VAN THIENEN in 1907 over de situatie dat één jongen de tweede stem tegen 26 andere kinderen in moest zingen. In 1921 raadt JAN TUINMAN aan ook pas in de tweede helft van de vierde klas te beginnen met tweestemmigheid, later een enkele keer met driestemmigheid, zonder het éénstemmige lied te verwaarlozen. Daarnaast geeft hij ook aan dat de jongens- en de meisjesstem qua bereik niet veel verschillen, en daarom er zeker gemengd mag worden (Tuinman, 1921).

Kritiek

Er was ook zeker kritiek op het meerstemmig zingen op de lagere scholen. Dat is aan de ene kant kritiek van een maatschappelijke, anderzijds vanuit een didactische kant. Al in 1854 suggereert LORENZ KELLNER dat er een discrepantie is tussen de liedcultuur op de scholen en die op de straat – waarbij hij ook het verschil tussen één- en meerstemmig gezang nog expliciet benoemt (Kellner, 1854, pp. 107-108).

In 1833 schrijft de Purmerendse onderwijzer GIJSBERTUS VAN SANDWIJK zijn voorkeur te geven op slechts tweestemmig gezang, omdat er anders buiten het bereik van de kinderen gezongen zal, en er dus ondanks eventuele transpositie het voor een van de buitenstemmen nadelig werkt (van Sandwijk, 1845). Ook de kritiek over de zangboekjes van FRANS WILLEMS en GERRIT JAN VOS in *De Gids* uit 1869 is duidelijk: de driestemmige zettingen in de bundel van VOS zijn niet goed gecomponeerd omdat bij weglating van de derde stem er weinig over zou blijven, de bundel van WILLEMS wordt geloofd in de zettingen, maar door het exorbitante bereik wat van de kinderstemmen verwacht wordt is het zeer moeilijk zingbaar: de sopraan gaat tot driegestreept cis. De bron van deze zettingen is overigens een Zwitserse: *Armonica* van JOHANNES WEPF, die vierstemmige zettingen voor de middelbare scholen heeft gezet, niet voor jonge kinderstemmen dus (A., 1869).

Zeer tegenstrijdig is de kritiek die ADOLF JACOB HOOGENBIRK (1848-1920) geeft: voor wat de zondagsscholen betreft, is meerstemmigheid ‘niet op zijn plaats’ (Hoogenbirk, ca. 1880) hoewel hij wel een bundel met drie- en vierstemmige muziek, de Juichende Kinderschaar, “voor christelijke scholen en zondagsscholen (!)” uitgeeft. De populariteit van de bundel ligt er overigens niet om: de bundel is zeker vijftien keer in herdruk gegaan. In 1911 wordt er kritiek gegeven op meerstemmig gezang: “beoefening van meerstemmig gezang op de lagere school heeft deze schaduwzijde, dat vele kinderen de melodie niet goed leren zingen”. Toch zijn in deze uitgave negen van de twintig liederen, hoewel redelijk bekend, tweestemmig gezet!

In 1930 schrijft THEO BOSMAN dat meerstemmigheid nog steeds populair is tijdens de muzieklessen: het wordt zelfs als prestigeobject gebruikt binnen de scholen om af te troeven met de andere scholen: hoe meer stemmen, hoe beter. Het is interessant dat zijn bezwaren rondom meerstemmigheid weinig hebben te maken met de haalbaarheid, maar eerder met de uitwerking voor de kinderstemmen. Doordat kinderen een groot bereik hebben, worden, zoals gezegd in dit boek, door leerkrachten vaak inschattingfouten gemaakt in welke stemgroepen ze geplaatst worden. Ook komt het te vaak voor dat meisjes de eerste stem krijgen, terwijl jongens de tweede stem krijgen, hoewel de stemmen vaak toch even groot van bereik zijn.

Een nieuw tijdperk: liederen en methodiek

Vanaf 1900 vindt er een omwenteling plaats in de visie op het kinderlied en wat er allemaal gezongen moet worden. De belangstelling voor jongere kinderen groeide gestaag en had aanzienlijke gevolgen voor het muziekonderwijs. Bij deze veranderingen speelden twee belangrijke factoren een rol:

- Er is een grote vraag naar bekwame docenten. Er was een groot tekort aan goede zangdocenten, waardoor de muzikale geletterdheid vaak verwaarloosd werd (Doornekamp & Van Olphen, 1995). Ondanks de inspanningen van 't Nut en muzikanten als DE LANGE stelde de overheid geen geld beschikbaar voor zangonderwijs. In 1890 besloot de regering uiteindelijk om muziek een verplicht vak te maken op de lerarenopleidingen (Hogenes, 2001). Vanaf die periode groeide het onderwijsniveau, wat rond 1900 leidde tot een grote behoefte aan goede methoden voor pedagogische academies.
- De groeiende belangstelling voor volkscultuur. In de periode van de methoden VAN DAPPEREN en SMITS waren de liederen vaak moralistisch van aard, geïnitieerd door de idealen van 't Nut, om de volkscultuur te beschaven. Volksliederen en -dansen werden niet als beschaafde cultuur beschouwd en men wilde af van het 'verschrikkelijke straatgezag' (Berdens Van Berlekom, 1911). In de negentiende eeuw ontstond er een begin met het verzamelen van volksliederen en rijmpjes, vaak gecombineerd met spelletjes, zoals ze op straat en thuis werden gespeeld en gezongen (Grijp, 2000).

Figuur 5 Frater Albertus Jansen.

Vooraf dit laatste punt veranderde enorm veel aan het repertoire op de scholen. Men wilde vanuit het repertoire van wat men thuis leerde werken, en daaraan nieuw repertoire toevoegen. De van oorsprong Nederlandse (en dus niet Duitse of Zwitserse!) volksliedjes die men op straat zong, waren nou eenmaal eenstemmig. Het bezwaar met de meerstemmige 'kunstliederen' voor de school was dus erg groot vanuit maatschappelijk-cultureel oogpunt: het sloot noch aan bij wat men vanuit thuis meekreeg, noch vanuit de cultuur in de kerken, muziekverenigingen en concertzalen, waar weliswaar veel meerstemmige muziek klonk, maar in een heel andere vorm. Het is daarom ook niet voor niets dat daardoor de methodiek zich sterk veranderde: het doel heeft zich veranderd en daarmee ook de middelen. Een van de pioniers op dit vlak waren de fraters ALBERTUS JANSEN, REALINUS DONDEERS en LEONINUS VAN DER HEYDEN, die in 1914 onder de naam van Jansen een methode publiceerden die

gericht was van de kleuterklas tot het tweede leerjaar (Jansen, 1914), nadat ze liedmateriaal van het schoolplein en de straat hebben verzameld (ongeveer 6000 (!) liederen). Van meerstemmigheid is dus ook geen sprake: slechts van éénstemmige volkswijsjes die op straat en het schoolplein klonken, en hier en daar verwijzingen naar de Gregoriaanse gezangen (zoals dat óók op straat werd gedaan, zie hiervoor bijvoorbeeld: Harrie Franken (1983), *Lieder en Dansen uit de Kempen*).

Een andere bundel die veel populariteit genoot binnen en buiten de scholen was *Kun je nog zingen, zing dan mee!* die vanaf 1906 tot in 1975 (!) werd gedrukt en uitgegeven. Frappant is hieraan dat deze bundel eerder niet vanuit de volksliedcultuur samengesteld is, maar juist uit de liedbundels waarbij de populaire liederen uit elke bundel werden verenigd. Het is daarom ook niet verwonderlijk dat componisten als FRANZ ABT, RICHARD HOL, JOHANNES JOSEPHUS VIOTTA en JOHANNES WORP de boventoon voeren.

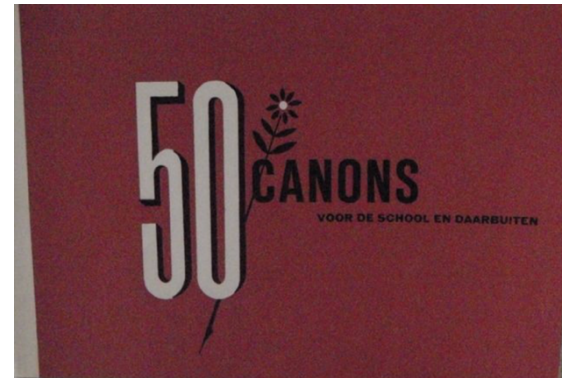
Daarnaast kreeg de canon steeds meer populariteit in Nederland. Het is niet voor niets dat JAN PIETER HEIJE al begon met het publiceren van door VIOTTA gecomponeerde canons in 1857. Het gebruik van canons om meerstemmig te zingen werd in 1930 door BOSMAN zeer duidelijk aangemoedigd.

Ook WILLEM GEHRELS, die menigeen wel kent van zijn werk *Algemeen Vormend Muziekonderwijs*, schrijft er nog in 1942 over: dezelfde kritiek als eerder – jongens zingen altijd de tweede stem, met als gevolg dat men alleen die stem kent, en niet de melodie – vaak wordt men er niet stemvast door en klinkt het vals. Nog feller is hij tegen drie- of vierstemmigheid: hij noemt het dwaasheid, te meer omdat de bovenstem vaak boven het bereik moet zingen en de derde en vierde stem eigenlijk onder het bereik ligt van de natuurlijke kinderstem. Als alternatief om met jonge kinderen toch meerstemmig te zingen, geeft hij tevens de canon. Hij noemt de volgende voordelen: iedereen leert dezelfde partij, die gelijkwaardig aan elkaar is, en bovendien elkaar ondersteunt. Als nadeel benoemt hij wel, dat het canonzingen vooral bedoeld is voor het uitvoeren, niet voor het beluisteren ervan: dit geeft hij ook als reden dat deze tak van meerstemmigheid wellicht in onbruik is geraakt. Het is dan ook niet voor niets dat GEHRELS vanaf 1934 is begonnen met het verzamelen van canons om deze in 1944 uit te brengen in een bundel met de naam *50 Canons voor de school en daar buiten* (Gehrels, 1944), die progressief zijn gerangschikt. Opvallend is nog steeds de hoge mate aan composities van Duitse componisten, hoewel WILLEM HENDRIK DE GROOT, een belangrijk pleitbezorger van de *Chevé-methode*, en H. J. VAN DUUREN. Ook frater REALINUS DONDEERS is zeer sterk voor de canon bij het gebruik van meerstemmigheid, maar is gereserveerd: “Nochtans blijft altijd te bedenken, dat het leren van een tweede stem licht te veel tijd vraagt, die beter aan volksliederen kon besteed worden.” (Donders, 1946, p. 28) Dat blijkt ook wel uit zijn methode *Geniet van 't Lied*, die op de methode JANSEN uit 1914 gebaseerd is. In het eerste en tweede leerjaar is nog geen sprake van meerstemmigheid, in het derde komen een aantal tweestemmige canons voor. In het vijfde leerjaar, wordt, zoals hij in zijn werken over het zangonderwijs schrijft, pas met meerstemmigheid begonnen. De canons worden niet alleen als één stem opgeschreven, maar ook met de stemmen onder elkaar in een balk, waardoor de meerstemmigheid inzichtelijk wordt gemaakt. Eenzelfde principe hanteert ook de methode *Zingt en speelt* bij canons (hoewel ook driestemmige homofone zettingen geen uitzondering zijn). Op het einde van jaar vijf van *Geniet van 't Lied* wordt dan zelfs eens driestemmig binnen het lied *Hoor de klokken het angelus luiden* gezongen. In jaar zes is meerstemmigheid eerder regel dan uitzondering: er wordt gebruik gemaakt van meerdere canons en tweestemmige zettingen, hoewel het eenstemmig lied nog steeds een duidelijke plek inneemt. De methode wordt zelfs besloten met een driestemmige polyfone (!) zetting van WILLIAM BYRD's *Non nobis Domine*.

Uit dezelfde methodische oorsprong komt ook EVERS' verhandeling over *Muziekopvoeding op de lagere school* uit 1956 (Evers, 1956). Het éénstemmige kinder- en volkslied, al dan niet gecombineerd met dans en spel staat voorop. De canon wordt ook hier als ideaal startpunt gezien voor de introductie van meerstemmigheid. EVERS raadt aan pas met homofone tweestemmigheid te beginnen wanneer men de toonvoorstellingen niet alleen auditief, maar ook visueel kan maken: dus van blad kan zingen. De trend van de canon blijkt ook uit andere methodes, AUGUST WEISS is zeer kritisch met tweestemmige zettingen voor gelijke stemmen, omdat het veel tijd kost en de positieve sfeer van het zingen bederft, canons hebben dat veel minder, omdat het minder tijd kost (Weiss, 1951).

ROELOF JELKE SIPKENS geeft het advies om zoveel mogelijk verschillende manieren van meerstemmigheid te leren. Dat zijn dus niet alleen canons, maar ook twee- of driestemmige zettingen voor gelijke stemmen. Wel moet

dat pas in een laat stadium gebeuren, zoals in het vijfde leerjaar, en bij hoge uitzondering. Als voorbereiding op meerstemmigheid adviseert hij oefeningen te doen met een liggende toon en een bewegende partij, en dat te wisselen met beide stemmen (Sipkens, 1949). BROEKSTRA sluit zich daarbij aan: vanaf derde klas is de canon de meest ideale vorm voor meerstemmigheid – in hogere klassen is twee- en driestemmigheid ook welkom: “*De leerlingen vinden dit over het algemeen buitengewoon prettig!*” (Broekstra, 1957, p. 65).

Figuur 6 De liedbundel van Willem Gehrels.

WILLEM GEURSEN, een collega van WILLEM GEHRELS, is echter kritisch met het zingen van canons. Ook weer dezelfde kritiek als met het meerstemmig zingen in vroegere jaren: aan de uitdaging wordt vaak te vroeg begonnen, de toonomvang is vaak erg groot, en van de onderwijzer wordt veel kunde gevraagd om de inzetten aan te geven. Wel geeft GEURSEN aan dat de canon boven de meerstemmige zettingen verkozen moeten worden, door de vaak lage kwaliteit van de stukken en de tijdrovende klus (Geursen, 1963).

Een populaire methode die ook sterk onder de invloed van GEHRELS' *Algemeen Vormend Muziekonderwijs* staat, was *De Notenboom* van ANDRÉ HONTELÉ. De opbouw is vergelijkbaar met de andere methodes, maar wijkt toch in sommige details af. Bijvoorbeeld dat meerstemmig zingen al wordt voorbereid met het klappen van ostinate ritmes terwijl er gezongen wordt: in feite twee verschillende, onafhankelijke partijen. Een ander voorbeeld is dat HONTELÉ soms de ene groep van de klas laat afwisselen met de andere klas, waardoor de groep die niet zingt, wel moet blijven innerlijk meezingen. In het vierde leerjaar wordt ook met de canon begonnen: de onderwijzershandleiding geeft duidelijk weer wat de stappen zijn: eerst het lied éénstemmig zingen, later de leraar in canon met klas, en omgekeerd, daarna pas in twee groepen in canon. Ook wordt tweestemmigheid geoefend met het zingen van een tegenstem tegenover een bekende melodie. Het vijfde leerjaar gaat daar mee door: canons, tweestemmige zettingen, soms door imitatie, en ostinate ritmes tijdens een éénstemmig lied. Één driestemmige zetting komt dan ook aan bod, die heel erg doen denken aan de 19e eeuwse zettingen: twee stemmen die parallel in tertsen gaan, met een derde stem die een soort basstem zingt. Het zesde leerjaar wisselt af met veel canons, éénstemmige liederen met (instrumentale) bourdonbegeleiding, en tweestemmige zettingen. Aan het eind van de bundel wordt besloten met liederen uit de westerse Muziekgeschiedenis: BACH (Jesus bleibet meine Freude), HAYDN ('Surprise'-Symfonie), MOZART

(Das klinget so herrlich), SCHUBERT (Die Forelle) komen allemaal langs, al dan niet in hun originele meerstemmigheid.

Meerstemmigheid met instrumenten

Iets wat pas vanaf de jaren 50 meer dan tevoren mogelijk was, was de aanschaf van instrumentarium op de basisscholen, anders dan een piano, harmonium of viool, waar een leraar wel eens op begeleidde. Dankzij de muziekpedagogische invloed van onder meer Carl Orff is percussie een grotere rol gaan spelen in de muzieklessen. Zoals al gezegd komen in de Notenboom ostinate ritmes voor, die geklapt kunnen worden, maar ook op een instrument. Hij gaat in het vijfde leerjaar daar nog iets mee verder door een melodisch instrumentarium toe te voegen, zoals de blokfluit. Dat dit al langer voorkomt, hebben we al eerder gezien. Driestemmig gezang wordt versterkt door een klarinet in 1827, maar ook later blijkt dit uit een getuigenis van JOHN CURWEN die in 1901 enkele scholen in Amsterdam bezoekt: een leerling speelt op de cornet de altpartij terwijl de rest van de kinderen de melodie zingen (Curwen, 1901).

Een voorbeeld waar expliciet wordt verwezen naar het spelen van ritmisch en melodische slaginstrumenten tijdens het zingen is de methode *Spelend zingen, zingend spelen* van CHRIS RABÉ. Simpele liedjes worden ook op verschillende instrumenten meegespeeld, eerst in hetzelfde ritme, later in andere ritmes dan de melodie. Een andere pedagoog die daar zeer veel materiaal voor schreef, was Ad Heerkens.

Door de komst van de popmuziek is men meerstemmigheid ook heel anders gaan ervaren: de invloed vanuit andere culturen, waarin percussie een veel grotere rol speelt, is duidelijk merkbaar in de nieuwere liedbundels. Ook is de melodie sterk bovengeschild aan al het andere. De bekendste bundel vanaf de jaren 70 was toch wel *Hoy, een lied!* waarvan op veel scholen nog dankbaar gebruik wordt gemaakt. Er wordt in de inleiding ook verwezen naar AD HEERKENS' begrip "liedversieren". Suggesties voor percussie-instrumenten worden gemaakt, en ook de wijze waarop deze gebruikt worden, zoals het begeleiden van lieddelen (zoals een refrein), of als voor- tussen- en naspel. Er staan veel uitgeschreven partijen voor slagwerk, maar ook voor melodische instrumenten als gitaar en blokfluit. Canons of gezongen ostinate begeleidingen komen ook voor, maar tweestemmige zettingen vervallen zo goed als in zijn geheel. Een enkele keer komt er een twee- of driestemmige zetting voor. Dat is al helemaal het geval bij de herdruk van *Hoy, een lied* met de titel *Eigen-wijs*. Er komen wat canons en quodlibets voor, maar tweestemmige zettingen niet meer.

Een moderne vorm van liedversieren bij het zingen van liederen is het gebruik van boomwhackers, maar ook het gebruik van bodypercussie.

Een uitzondering waar meerstemmig zingen nog veel voorkomt en niet is verdrongen door instrumentarium, is de Vrije School. De mate van canons is al zeer hoog, maar ook tweestemmige zettingen zijn zeker geen uitzondering. De bundel *Over de Stroom*, die zeer veel canons, dubbelcanons en quodlibets heeft, is een liedbundel speciaal geschreven voor het vrijeschoolgebruik.

Bibliografie

- A. (1869). Bibliografisch Album. *De gids: nieuwe vaderlandsche letteroefeningen, Drie en dertigste jaargang*, 172-176.
- Beck, C. (1846). *Driestemmige Lieder ten gebruike bij het Zangonderwijs op de Scholen*. Deventer: J. de Lange.
- Beck, C. F. (1826). *Zwölf leichte, dreystimmige Gesänge zum Gebrauche des methodischen Singunterrichts besonders in den Schulen*. Mainz: B. Schott und Söhne.
- Berdenis Van Berlekom, M. (1911). *Hoe kan het zangonderwijs op de Lagere School verbeterd worden?* 's-Gravenhage: Naamloos Vennootschap Uitgevers-Maatschappij "Ontwikkeling".
- Bijlagen van het verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. (sd). In *Verslag van den staat der hooge middelbare en lagere scholen over 1876-1877* (p. 151).
- Bikkers, I. (1859). *Het Lijstertje. Verzameling van twee-, drie- en vierstemmige kinderliederen voor scholen en huisgezinnen*. Rotterdam: Altmann en Roosenburg.
- Boekbeoordelingen. (1833). *Nieuwe bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding (...)*, 1031-1039.
- Boneschanscher, E. J. (1883). *Euphonia. 15 Driestemmige liederen voor school en huis*. Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar.
- Bosch, J. N. (1912). *Veertig 2- en 3-stemmig psalmen en gezangen voor Chr[istelijke] scholen en kinderzangkoren*. Goes: Oosterbaan & Le Cointre.
- Broekstra, H. (1957). *Musica Pusilla. Muziekonderwijs op de kweekscholen en opleidingsscholen voor kleuteronderwijzeressen*. Groningen: P. Noordhoff N.V.
- Brugsma, B. (1834). *Twee- en driestemmige zangstukjes voor school en huiselijk gebruik*. Groningen: M. Smit.
- Brugsma, B. (1837). *Handleiding tot het Zangonderwijs in de Lagere Scholen*. Groningen: J. Oomkens.
- Brugsma, B. (1837). *Zangoefeningen voor scholen en schoolonderwijzers-gezelschappen*. Groningen: J. Oomkens.
- Callenfels, H. A. (1827). Verslag van het Schoolwezen binnen het vierde District van Zeeland (...) over de Jaren 1825 en 1826 . *Nieuwe bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding*, 406.
- Curwen, J. S. (1901). *School Music Abroad*. London: J. Curwen & Sons, Limited.
- D., E. (c. 1880). *Filomeele. Driestemmige Kinderliederen*. Rotterdam: Nijgh & van Ditmar.
- de Raaf, H. (1896). *Theoretisch-practische handleding voor het lager onderwijs*. Groningen: J. B. Wolters.
- de Vletter, A. (1866). *Tweestemmig liedeboek voor jong en oud*. Schoonhoven: S.E. van Nooten.
- de Vries, J. (1847). *Twee- en Driestemmige zangstukjes voor school en huisselijk [sic] gebruik*. Franeker: T. Telenga.
- Donders, R. (1946). *Rondom het zingen op de lagere school*. Tilburg: R. K. Jongensweeshuis.
- Doornekamp, R., & Van Olphen, A. (1995). *Wat dunkt u, heb ik een taak?* Utrecht: Stichting ter Bevordering van de Muzikale Vorming.

- Duin, J. (1901). *Een nieuw bundeltje van driestemmige liedjes in noten- en cijferschrift*. Amsterdam: W. Versluys.
- Elders, W. (1985). *Componisten van de Lage Landen*. Utrecht/Antwerpen: Bohn, Scheltema & Holkema .
- Evers, S. (1956). *Muziekopvoeding op de lagere school. Bezinning op taak en structuur van het muziekonderwijs. Opvoedkundige brochurenreeks no. 179*. Tilburg: Drukkerij van het R.K. Jongensweeshuis.
- Fastré, J. (1833). *Twaalf driestemmige zangstukjes op zedelijke onderwerpen; en geschikt om te dienen bij het onderwijs der jeugd in de zangscholen van het Koninkrijk der Nederlanden*. 's-Gravenhage: Fastré.
- Fastré, J. (1833). *Twaalf tweestemmige zangstukjes, op zedelijke onderwerpen geschikt om te dienen bij het onderwijs der jeugd in de zangscholen van het Koninkrijk der Nederlanden*. 's-Gravenhage: Fastré.
- Geursen, W. (1963). *Horen, zien en zingen. Handleiding en methode voor de muzikale vorming in de school*. Amsterdam: J. F. Duwaer & Zonen.
- Gezangen ten dienste der scholen*. (1817). Leyden: Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.
- Grijp, L. P. (2000). 'Van Boekenooien tot frater Remigius. Kinderliedverzamelingen in het Meertens instituut'. In H. v.-D. Anne de Vries, *Poëzie is kinderspel. Poëzie onder en boven de achttien* (pp. 86-98, 115). Oisterwijk: Dutch University Press.
- Hartkamp, G. M. (2005). *Het muziekonderwijs in Nederland tijdens de 20e eeuw. 'Vak h'. Een eeuw muziekonderwijs langs de lat. Van productie naar consumptie? Bachelorscriptie Muziekwetenschap*. Utrecht: Universiteit.
- Hemkes, H. (1862). *Handleiding voor kweekelingen, aankomende en jeugdige onderwijzers en onderwijzeressen*. Delft: W.N.C. Roldanus.
- Hogenes, M. (2001). In vogelvlucht door de geschiedenis van 'school en lied'. In M. Hogenes, L. Aussems, M. Van Gestel, & M. Meerman, *Liedbundel Klank Kleur* (pp. 13-31). Hengelo: Gehrels Vereniging.
- Hol, R. (1875). *De jeugdige zanger: theoretische en praktische handleiding bij het zangonderwijs inzonderheid op de scholen. 2de Deeltje*. Groningen: P. Noordhoff & M. Smit.
- Hol, R. (1876). *De jeugdige zanger: theoretische en praktische handleiding bij het zangonderwijs inzonderheid op de scholen. 3de Deeltje*. Groningen: P. Noordhoff & N. Smit.
- Hoogenbirk, A. J. (ca. 1880). *Een veeleischend werk. wenken voor allen die in de zondagsschool arbeiden*. Amsterdam: Hollandsch Afrikaansche Uitgevers Maatschappij.
- Jansen, A. (1914). *Methode van 't zangonderwijs op de R. K. lagere scholen*. Tilburg: Elektrische Drukkerij van het R. K. Jongensweeshuis.
- Kellner, L. (1854). *De opvoedkunde der lagere school, in aphorismen*. Groningen: J. B. Wolters.
- Kingma, F. Y. (1843). *Orpheus onder de jeugd, of gezangen, oefeningen en spelen, ten dienste van kinder-bewaarscholen en huisgezinnen*. Leeuwarden: P. Burggraaff.
- Lz., G. P. (1876). Veertig tweestemmige liedjes voor School en Huis Woorden van P LOUWERSE muziek van J WORP . *De schoolbode: tijdschrift voor volksopvoeding en volksonderwijs, Volume 4*, 349.
- Mesker, J. A. (1877). *Twintig twee- en driestemmige kinderliederen voor de scholen*. Breda: Eduard van Wees.

- Nieuwe bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding.* (1835). Leyden: D. du Mortier en Zoon.
- Rabé, C. (sd). *Muziek op school. Eeuwenlang Kinderzang.* Amstelveen: Vereniging Buma/Stichting Stemra.
- Rijkens, R., & Gleuns, W. (1839). *School-liederen, twee en driestemmig.* Groningen: J. Oomkens.
- Schmitz, J. E., & Spaan, J. (1849). *Tweestemmige kinderliederen voor scholen en huisgezinnen. Eerste zestiental.* Haarlem: J. B. van Loghem junior.
- Schoolnieuws. (1830). *Nieuwe bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding*, 999, 1002.
- Schrevel, W. W. (ca. 1885). *Driestemmige liederen ten dienste van Christelijke Scholen en Jongelings-Vereenigingen.* Rotterdam: J. M. Bredée.
- Sieveking, M. (1866). *Liederkransje. Eerste stukje, bevattende 25 Tweestemmige Zangstukjes.* H. de Hoogh: Amsterdam.
- Sieveking, M. (1867). *Liederkransje. Tweede stukje, bevattende 18 Driestemmige Zangstukjes.* Amsterdam: H. de Hoogh.
- Sipkens, R. J. (1949). *Muziekonderwijs op de Lagere School.* Groningen: J. B. Wolters.
- Sluijs, J. v., Jager, P. G., Sitsen, H., Mol, M. d., Visser, P., & Pagter, A. d. (1881). *Leerplan voor eene gewone Lagere School volgens Art[ikel] 21 der wet van 17 augustus 1878 Staatsblad no 127.* Middelburg.
- Tuinman, J. (1921). *Zingen.* Groningen: Noordhoff.
- Twaalfstal zangstukjes (tweestemmig) voor jonge kinderen ten dienste van scholen en huisgezinnen.* (1837). Leeuwarden: H.C. Schetsberg.
- van Dapperen, D. (1818). *Aanvankelijk onderwijs in de muziek en het zingen; of handboekje voor onderwijzers, om kinderen deze wetenschappen reeds eenigzins vroegtijdig te leeren beoefenen. Eerste Stukje.* Amsterdam: Johannes van der Hey.
- van Dapperen, D. (1818). *Zang-Oefeningen voor de Lagere Scholen.* Amsterdam: Johannes van der Hey.
- van der Aa, R. (1829). *Euphrosina. Zes Driestemmige Kinder-Lieder voor de Nederlandsche jeugd.* Amsterdam: G. J. A. Beijerinck.
- van Eijken, J. A. (1856). *Zes driestemmige liederen.* Amsterdam: P. N. van Kampen.
- van Hees, G., & van Herwaarden, J. G. (1932). *Lentezangen.* Groningen: J. B. Wolters.
- van Pelt, R. A., & van Zonneveld, K. (ca. 1915). *Haagsche Liederbundel.* Den Haag: N.V. Drukkerij Trio.
- van Reede, I. (1848). *Opvoeding en Onderwijs. De leerschool: tijdschrift voor kweekelingen. Vijfde Jaargang*, 123.
- van Sandwijk, G. (1845). *Gezangen voor de jeugd, ten dienste der scholen.* Purmerend: J. Schuitemaker.
- Van Swinderen, T. (1843). *Schoolnieuws. Provincie Groningen. Nieuwe bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding, voornamelijk met betrekking tot de lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden, voor den jare 1843*, 1068-1069.
- van Thienen, W. (1896). *Eenvoudige meerstemmige trefoefeningen in verschillende toonsoorten.* Groningen: P. Noordhoff.
- Verslag van den staat van het onderwijs in het Koninkrijk der Nederlanden*. (1926). 's-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij.
- volkszang, H. C. (1912). *Volkszang. 20 Lieder.* Bussum: C. A. J. van Dishoeck.

- von Seyfried, J. (1825). Recension: Zwölf leichte dreystimmige Gesänge Gebrauche des methodischen Singunterrichts besonders in Schulen Dritte Sammlung von CF Beck . *Cäcilia: eine Zeitschrift für die musikalische Welt*, 261-263.
- Weiss, A. (1951). *Singht met aendacht. Handleiding voor het muziekonderwijs op de Christelijke kweekscholen voor onderwijs(essen) en kleuteronderwijzeressen en [sic] op de Christelijke scholen*. Meppel: M. Stenvert & Zoon.
- Willems, F. (1868). *Driestemmige liederen voor de schooljeugd*. Groningen: J. B. Wolters.
- Worp, J. (1870). *Twintig driestemmige liederen*. Groningen: J. B. Wolters.